

נולדנו תאומים

אם נחבר יחדיו את מדע־המוח העכשווי עם מסורת חז"ל, ייתכן שנוכל לזרוע אור חדש על פשרה של תעלומה שהיא אולי הגדולה ביותר ביום הכיפורים: גורל שני השעירים – אותם שני תישיים זהים במראם שהכוהן הגדול היה מטיל עליהם גורל, ועל פי הגורל אחד מהם היה מוקרב לחטאת והשני נשלח לעזאזל המדברה.

בשיחות קודמות שלנו התבונננו בשעיר לעזאזל כפי שהוא משתקף במסורת היהודית, והשווינו לתרבויות אחרות, תרבויות אשמה ותרבויות בושה. אבל יש בטקס הזה ממדים נוספים המשוועים להסבר. אמרנו שישנם שני שעירים מפני שיום כיפור מייצג תהליך כפול המורכב מכפרה ומטהרה; ושהכפרה היא מאשמה, והטהרה – מכתם הבושה. ועדיין, ניתוח זה לא הסביר מדוע צריכים להיות השעירים דומים זה לזה ככל האפשר, וגם לא מדוע נדרשת הטלת גורל. אפשר לשער כי יש ברכיבים אלה של הטקס דבר־מה שעורר רגשות יראה וחרטה בקרב הקהל במקדש. אבל כיצד?

חכמי ישראל ניסו לאורך הדורות לפענח את התעלומה. שתי הבהמות, הדומות במראן ושונות בגוֹרְלָן, מעלות על הדעת תאומים. דבר זה, לצד רמזים נוספים שנפרט מיד, הוביל את חז"ל במדרש, את ספר הזוהר, ופרשנים קלאסיים כגון הרמב"ן ואברבנאל אל המסקנה כי

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

במובן מסוים מסמלים שני השעירים את צמד התאומים המפורסם ביותר בתורה: יעקב ועשו.

רמז אחד לכך הוא המילה "שעיר", שהתורה מייחסת, במובן אחר של המילה, לעשו. כך בהולדתו, "ויצא הראשון אֲדָמוֹנִי פְּלוֹ כְּאֶדְרֶת שֶׁעַר וַיִּקְרָאוּ שְׁמוֹ עֶשָׂו" (בראשית כה, כה) וכך, במילה "שעיר" ממש, כאשר רבקה מדרבנת את יעקב להתחזות לעשו: "ויאמר יעקב אל רבקה אמו, הן עשו אחי איש שעיר ואנכי איש חלק" (בראשית כז, יא). גם המילה "אדמוני", האמורה בפסוק הראשון בעשו, נוגעת בדבר. עשו האדמוני גר באדום, והאדומים נחשבים לצאצאיו. אזור אדום עצמו מכונה גם הר שעיר. אל השעיר המשתלח נקשר, על פי המשנה, חוט אדום, "לשון של זהורית", שהיה מלכין אם העם זכה לכפרה. ועוד: העזאזל, אותו מקום או ישות מסתוריים שהשעיר נשלח אליו, מזוהה עם סמאל, מלאכו השומר של עשו.

וזה לא הכול. הביטוי "שני שעירי עזים" (ויקרא טז, ה), האמור בשעירי יום הכיפורים, מזכיר ביטוי דומה מאוד, "שני גְּדֵי עִזִּים", המופיע בפרשיית גנבת הברכות (בראשית כז, ט). יצחק ביקש מעשו להביא לו ציד ולהכין לו ממנו סעודה, כדי שהוא יברך אותו. על כן ציוותה רבקה את יעקב "לך נא אל הצאן וקח לי משם שני גְּדֵי עִזִּים טְבִים וְאֶעֱשֶׂה אִתָּם מִטְעָמִים לְאָבִיךָ כַּאֲשֶׁר אָהֵב". הקבלות מילוליות כגון זו אינן מקריות בתורה. הן חלק מהמארג האינטר־טקסטואלי המכוון שלה: מלאכת מטווה סיפורית עדינה שפסוק אחד מאיר בה פסוק אחר, רחוק, הדומה לו.

שני השעירים מעלים אם כן על הדעת באופנים רבים את דמויותיהם של יעקב ועשו, ובפרט את פרשת ההתחזות של יעקב לעשו לצורך קבלת הברכות. דברי יעקב לאביו "אָנֹכִי עֶשָׂו בְּכֹרְךָ" לאחר ששאל אתו "מי אתה בני" (בראשית כז, יח-ט), ועורות גדיי העזים שיעקב עטה על ידיו, הובילו את יצחק לומר "הקל קול יעקב והידיים ידי עשו" (שם כב).

מי היו אם כן עשו ויעקב? מה הם ייצגו, ואיך קשור הדבר ליום כיפור ולכפרה? מסורת המדרש נוטה לצייר את יעקב כצדיק מושלם ואת עשו כאיש-עוול. אולם בתורה עצמה הדברים חדים פחות. עשו אינו דמות של רוע. אביו אהב אותו ורצה לברך אותו. חז"ל אומרים שמבחינה אחת, כיבוד אב, עשו היה מופת עילאי¹. ובספר דברים אנו מצטווים "לא תתעב אדם, כי אָחִיךָ הוּא" (דברים כג, ח), שכן האדומים הם צאצאי עשו. עשו בתורה אינו התגלמות של רוע, כי אם אדם אימפולסיבי. אפשר לראות זאת בסצנת מכירת הבכורה ליעקב. עשו שב יום אחד עיף מהציד, וראה את יעקב מכין נזיד ערשם -

וַיֹּאמֶר עֲשׂו אֶל יַעֲקֹב, "הֲלֹעִיטְנִי נָא מִן הָאֲדָם הָאֵדֹם הַזֶּה, כִּי עֵינִי אֲנֹכִי". עַל כֵּן קָרָא שְׁמוֹ אֲדֹם. וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב, "מִכֶּרֶה כִּיֹּם אֶת בְּכֹרְתְךָ לִי". וַיֹּאמֶר עֲשׂו, "הֲנִי אֲנֹכִי הוֹלֵךְ לָמוֹת וְלָמָּה זֶה לִי בְכֹרֶה". וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב, "הֲשִׁבְעָה לִי כִּיֹּם". וַיִּשְׁבַּע לוֹ, וַיִּמְכֹּר אֶת בְּכֹרְתוֹ לְיַעֲקֹב. וַיַּעֲקֹב נָתַן לְעֲשׂו לַחֵם וְנִזְיַד עֲדָשִׁים. וַיֹּאכַל וַיִּשְׁתֶּה וַיִּקֶּם וַיֵּלֶךְ וַיֵּבֶז עֲשׂו אֶת הַבְּכֹרָה (בראשית כה, ל-לד).

את גילוי הפזיזות הזה של עשו, מכירת חלקו בירושה למען קערת מרק, מחזק מקצב הסטקטו בתיאור פעולותיו לאחר המכירה, בחמישה פעלים רצופים: "וַיֹּאכַל וַיִּשְׁתֶּה וַיִּקֶּם וַיֵּלֶךְ וַיֵּבֶז" בכל פעם שאנו פוגשים את עשו אנו מתרשמים שהוא אדם אימפולסיבי שהרגש בן-הרגע הוא המניע אותו - רעב או אהבת-אב, נקם או נדיבות-רוח.

יעקב הוא ההפך מכך. הוא אינו נכנע לרגשותיו. הוא פועל וחושב לטווח ארוך. כך הוא עושה כשהוא מנצל את ההזדמנות לקנות את הבכורה מעשו, כאשר הוא עובד שבע שנים תמימות כדי לזכות ברחל (תקופה שהייתה "בעֵינֵינוּ פְּיָמִים אֲחָדִים"), וכאשר הוא מתאם עם לבן את תנאי השכר שלו. כאשר הוא נוזף ביוסף בנו על השחצנות שסיפורי חלומותיו משדרים, התורה מספרת "וַיִּקְנְאוּ בוֹ אָחָיו וְאָבִיו שָׁמַר אֶת הַדְּבָר"

(בראשית לז, יא). יעקב לעולם אינו פועל ברחף הרגע. הוא שומר את הדברים לזמנם הנכון, ומהרהר ארוכות ועמוקות לפני הכרעה.

לא רק שהפזיזות רחוקה מאופיו, הוא גם ביקורתי כלפי בניו כשהוא מזהה פזיזות כזו אצלם. על ערש דווי הוא מקלל את שלושת בניו הגדולים על פחזותם ונמהרותם. "פָּחַז כַּמִּים, אֶל תּוֹתֵר", הוא אומר לראובן. ולשמעון ולוי: "אָרוּר אַפְּסֵי עֵז וְעִבְרָתְם כִּי קִשְׁתָּהּ" (בראשית מט, ג-ז). לידו של יעקב, פעולה מתוך כעס וחופזה היא סימן לאישיות פגומה, ועם אנשים הלוקים בכך הוא אינו רוצה להתחבר.

כיצד נוגע כל זה לחטא, לעברה, לכפרה ולשני השעירים?

בשנים האחרונות חלה פריצת דרך בחקר המוח האנושי - ומתוך כך, בהבנת התודעה של האדם. אחד החיבורים הבולטים בתחום הוא ספרו של אנטוניו דאמסיו 'השגיאה של דקארט'². דאמסיו גילה תופעה חריגה אצל חולים שסבלו מנזק באונה הקדם-מצחית הוונטרו-מדיאלית במוח. היכולת שלהם לחשוב לא ניזוקה, אך יכולתם לחוש רגשות צנחה כמעט לאפס. למרות יכולת החשיבה השלמה שלהם, הם לא הצליחו לקבל החלטות. הם יכלו לנתח את המצב ולהרהר על כך עד אין קץ, אך לא היו מסוגלים להתמקד במסלול פעולה אפשרי אחד ולהעדיפו על פני האחרים.

מחקרים רבים שנערכו מאז אוששו את ההבנה כי הפילוסופים דקארט וקאנט טעו באומרם שאנחנו בראש ובראשונה יצורים רציונליים. הצדק היה עם הפילוסוף האנגלי דיוויד יום שסבר כי אנו בעיקרנו ישויות אמוציונליות המקבלות החלטות על בסיס רגשות, מאויים ודחפים שכמעט איננו מודעים להם. אנחנו מצדיקים את ההכרעות הללו באופן שכלי, אבל סריקות מוח מראות שאנו מכריעים עוד לפני שאנו יודעים זאת.

מקומו של הרגש במערכת המניעים שלנו גדול מכפי ששיערו הוגי הנאורות – ומקומו של השכל קטן מכפי שרצו הללו להאמין. תגלית זאת פתחה את השער לתחומי חקר חדשים כגון כלכלה התנהגותית (המתעניינת במה שאנשים עושים בפועל ולא במה שהתיאוריה גורסת שהם עושים), אינטליגנציה רגשית, ולימודים בין-תחומיים הקושרים את מדע המוח עם המוסר והפוליטיקה.

המוח שלנו הוא למעשה דו-מערכתי או דו-מסלולי. לכך כיוון דניאל כהנמן בכותרת ספרו המפורסם 'לחשוב מהר, לחשוב לאט'.³ מסלול אחד הוא מהיר, אינסטינקטיבי, רגשי ותת-מודע. השני איטי ממנו, מודע, שקול ומחושב. הראשון מאפשר לנו להגיב במהירות למצבים שיש בהם פוטנציאל לסכנה מיידית. בלעדיו, אנו ואבותינו לא היינו שורדים. רבות מן התגובות האינסטינקטיביות שלנו הן בריאות. טבעי לחוש אמפתיה, וטבעי אפוא להרגיש את כאבו של הזולת ולחוש לעזרתו. אנו מפתחים תחושה חזקה של השתייכות הגורמת לנו להגן על בני משפחתנו וקהילתנו. אבל לא כל האינסטינקטים בריאים. כעס, קנאה, קנאות, פחד, שנאה ותשוקת נקם – כל אלה היו מן הסתם פונקציונליים בעבר הרחוק, אך כיום במצבים בין-אישיים רבים הם הרסניים. לכן חשובה כל כך היכולת "לחשוב לאט", לעצור ולהרהר. לכל החיות יש חשקים. אך רק בני אדם מסוגלים לבחון ולשפוט את החשקים שלהם; לשאול: האם טוב או לא טוב שאשביע את החשק הזה?

תגליות חדשות אלו במדעי המוח ובתחומים הקרובים אליהם אינן מספרות לנו שום דבר עקרוני שלא ידענו. הן רק נותנות תוקף לתובנה עתיקת יומין שהרציונליזם הנאור טשטש. איננו יכולים לחיות, לבחור ולאהוב בלי רגש; אך לא כל הרגשות בריאים. כבר ספר בראשית עוסק בכך בהרחבה. התנהגות אינסטינקטיבית ואימפולסיבית עלולה להוביל לאלומות. כדי להיות נשאייה של הברית עם הקב"ה נדרשת מאיתנו היכולת "לחשוב לאט" ולפעול בשיקול דעת. כאן נעוץ הניגוד בין יצחק לישמעאל,

שעליו נאמר "והוא יהיה פרא אדם, ידו בכל ויד כל בו" (בראשית טז, יב). ועוד יותר מכך, זהו לוז הניגוד בין יעקב לעשו.

זה מחזיר אותנו לפרשיית גנבת הברכות, ואל דבריו של יעקב, המחופש לאחיו, "אָנְכִי עֲשׂוּ בְכֶרְךָ". שני השעירים בעבודת יום הכיפורים ושני גדיי העזים שרבקה הכינה מסמלים את השניות שלנו: "הקל קול יַעֲקֹב וְהִיָּדִים יְדֵי עֲשׂוֹ". בכל אחד מאיתנו מתקיימים עשו ויעקב: המוח הרגשי, האימפולסיבי, והמוח המהרהר והשקול. אנחנו יכולים לחשוב מהר – ולאט. גורלנו, סיפור חיינו, ייקבע על פי בחירתנו איך לחשוב. האם נכוון את חיינו לה' או לעזאזל – לתהפוכותיו השרירותיות של המקרה?

זו הדרמה המוסרית שמסמלים שני השעירים, האחד לה' והאחד לעזאזל המדברה. כוחו של טקס זה נעוץ בכך שאין הוא מדבר בהפשטות – השכל מול הרגש, השעיית הדחפים לעומת סיפוקם. זהו טקס לופת קרביים – על אחת כמה וכמה כאשר הוא מעורר, במודע או לא, את זיכרון התאומים יעקב ועשו שנולדו יחדיו אך נבדלו לחלוטין באופיים ובגורלם.

מי אני? זאת השאלה שיום כיפור מכריחנו לשאול. כדי להיות יעקב, עלינו לשלח את העשו שבתוכנו, את האימפולסיביות העלולה לגרום לנו למכור את בכורתנו בניזיד ערשים ולאבד את הנצח מתוך סיפוק החשק.

1 ראו שמות רבה מו, ד; במדבר רבה א, טו.

2 Antonio Damasio, *Descartes error: emotion, reason, and the human brain*, London, Penguin, 2005.

3 דניאל כהנמן, לחשוב מהר, לחשוב לאט, מאנגלית: יעל סלע שפירו ועידית נבו, תל-אביב ואור-יהודה: מטר, תשע"ג.

